

כיבוד סבא וסבתא

לע"נ סבי מורי
ר' שמעון ב"ר אברהם
הרשקוביץ ז"ל.

הרמ"א¹ ביורה-דעה כותב: "יש אומרים דאין אדם חייב בכבוד אבי אביו, ואינו נראה לי, אלא דחייב בכבוד אביו יותר מכבוד אבי אביו". רואים בדבריו שתי דעות בענין חובת כיבוד הסבא. דעה ראשונה, היא דעת המהרי"ק², שאין לאדם חובה לכבד אבי אביו. והדעה השניה, היא דעת הרמ"א דאדם חייב בכבוד אבי אביו.

את שיטת המהרי"ק, שאין לאדם חובה לכבד את סבו, מוצאים אנו בתשובתו בענין אמירת קדיש על-ידי הנכד. בענין זה מכריע המהרי"ק, שאף אם נאמר שבני בנים הרי הם כבנים, מכל מקום אינם כבנים לגמרי, שהרי מר בר רב אשי³ אומר שנכד יכול להעיד בשביל סבו. הרי שאין שום יחס הלכתי מיוחד בין הסבא לנכד. למרות שאין הלכה כמותו, על כל פנים מדבריו למדנו, שאין בני בנים כבנים לכל דבר. ועיקר ההשלכה ההלכתית של הקביעה "בני בנים הרי הם כבנים", כפי שיכולים אנו ללמוד מן הברייתא ביבמות⁴, הדנה בענין "בני בנים הרי הם כבנים", היא לענין פריה ורביה, שבמקרה והיו לאדם בן ובת ונפטר הבן אך הותר אחריו בן ובת, נחשב הדבר עבור הסבא שקיים מצות פרו ורבו, ואין אנו אומרים שלא יצא ידי חובת מצות פרו ורבו ושמחוייב הוא להוליד בן נוסף. על-פי זה מסיק המהרי"ק שאין להקדים נכד שסבו נפטר - לאמירת קדיש - על פני כל אדם אחר, מאחר שכתבו הפוסקים שענין קדיש נובע מחיוב הכיבוד לאבא, וכיון שנכד אינו חייב בכבוד סבו, שהרי לא מצינו בשום מקום שיש חובה כזאת. אם כן למדנו שדעת המהרי"ק היא שנכד לא חייב בכבוד סבו.

-
1. סימן רמ סעוף כד.
 2. מהרי"ק שורש מד.
 3. בבא-בתרא קכח.
 4. דף סב.

את דברי המהרי"ק ניתן לחזק בשתי הוכחות נוספות⁵:

א. במסכת סוטה⁶ מסופר: "רב אחא בר יעקב איטפל ביה ברב יעקב בר ברתיה, כי גדל אמר ליה: אשקין מיא, אמר לו: לאו בריך אנא. והיינו דאמרי אינשי: רבי רבי בר ברתך אנא". עד כאן דברי הגמרא. רואים מכאן, שכן הבת ובפשטות גם בן הבן, אינם חייבים בכבוד סבם.

ב. במסכת מכות⁷ נאמר, שכן נעשה גואל הדם לאביו, כלומר, מותר לו להרוג אביו אם אביו הרג את האח. ומקשה שם הגמרא, והרי אסור לבן להכות או להרוג אביו חוץ ממקרה של מדיח? ועונה הגמרא, שמדובר בבן הבן. ומסביר רש"י שאינו מזהר על כבוד הסב.

בשו"ת שתי-הלחם⁸, דוחה את ראיות המהרי"ק, וטוען שראיות המהרי"ק אינן ראיות. בהתייחסו לדברי המהרי"ק שכתב שלא מצינו בשום מקום דין כיבוד סבא, כתב ש"לא מצינו" אינה ראיה. ואדרבה, יכול אדם לעשות קל-וחומר בעצמו: אם אדם חייב בכבוד אשת אביו, שלא קרובה אליו, קל-וחומר שחייב בכבוד סבו, שקרוב אליו ממש. וכן אפשר לומר את אותו הקל-וחומר לגבי אחיו הגדול (שאינו קרוב אליו בהולדה). ואם כן, נחייב כיבוד סב מקל-וחומר. ובהתייחסו לראייה ממסכת סוטה, כותב בעל 'שתי-הלחם', שעליה יש להעיר, שלא הביאה המהרי"ק כראיה לשיטתו, ולא הביא הרמ"א ראייה זו הרמ"א, שפסק ביורה-דעה⁹ שחייב אדם בכבוד אבי אביו, להודות לדברי המהרי"ק. והסיבה לדבר לדעתו היא, שאם המהרי"ק יסתייע משם, נוכל ליישב את דעת הרמ"א, ולומר שיש לחלק בין בן הבן לבן הבת, היורדת בדרגה אחר נשואיה, מאחר ואינה יכולה לכבד את הוריה כראוי, מחמת שרשות אחרים עליה. והוסיף ראייה מדברי רש"י שם, שכתב: "בר בתך אנא ואין עלי לכבדך כבן". משמע שכבן אין עליו לכבדו, אבל מכל מקום עליו לכבדו, ואם כן, ניתן להביא מדברי רש"י אלו קצת ראייה לשיטת הרמ"א¹⁰. אלא שלשיטת המהרי"ק ניתן לדחות ראיה זו, ולומר שבמקרה זה מדובר בסב שגידל את נכדו, וכמו שאומר גם רש"י,

5. מובאות בשו"ת 'שתי הלחם' ובשו"ת 'טוב טעם ודעת', שדבריהם יובאו לקמן.

6. דף מט.

7. דף יב.

8. סימן מג.

9. סימן רמ סעיף כו.

10. אלא שניתן לכאורה לדחות ראיה זו, ולטעון שכוונת רש"י לא היתה לומר שבכל זאת קצת כבוד חייב לכבדו, אלא לומר שאין מוטלת על הנכד חובה לכבד את סבו כשם שמוטלת חובה זו על הבן - הערת העורך.

ולכן יש עליו לכבדו, אבל נכד רגיל אין עליו חובת כיבוד הסב כלל. ולכן גם המהרי"ק וגם הרמ"א לא הביאו מקור זה.

אחר שדוחה בעל 'שתי-הלחם' את ראית המהרי"ק ומביא את הקל-וחומר הנזכר לעיל, להוכיח שנכד חייב בכבוד סבו, פוסק כרמ"א, אולם מדגיש שחובת כיבוד זה אינה כחובה לכבד אב. אמנם, במקום שהאבא נמצא, חייב הנכד בכבוד סבו לפני שחייב בכבוד אביו, משום שגם האבא חייב בכבוד הסבא.

לראיה ממסכת מכות מצאנו שתי דחיות. דחיה ראשונה מובאת בשו"ת 'מנחת-אלעזר'¹¹ בשם שו"ת 'תשובה-מאהבה', שלפי הרמ"א במקום שכבוד האבא סותר את כבוד הסבא, כבוד האבא קודם, וגאולת דם של הנפטר זה כבודו¹². אם כן, גאולת דם האבא עדיפה על פני כיבוד הסבא בזה שלא יהרגנו.

גם שו"ת 'טוב-טעם-ודעת'¹³ מביא דחיה זו. ומביא דחיה נוספת, וטוען שיש חילוק אם אביו בחיים או לא. אם האב בחיים אזי יש חובת כיבוד סבא הנובעת מכבוד האב. אבל אם האב מת, אין חובת כיבוד סבא. וכאן שמדובר שהאב מת, אין חובה לכבד את הסבא, ובהיותו גואל הדם אין איסור להורגו.

הרי שדעת המהרי"ק שאין אדם חייב בכבוד סבו. ודעת הרמ"א, שבן הבן חייב בכבוד הסב ולא בן הבת. אמנם מוסכם על הכל שכבוד האב קודם לכבוד הסב. להלן יתבאר שישנה מחלוקת, האם חיוב כיבוד הסב נובע מכיבוד האבא.

בשו"ת הרמ"א¹⁴ הביא ראיה לשיטתו מבראשית-רבה¹⁵: על הפסוק "ויזבח זבחים לאלקי אביו יצחק" - "אמר רבי יהושע בן לוי: חזרתי על כל בעלי אגדה שבדרום שיאמרו לי פסוק זה ולא אמרו לי עד שעמדתי... אמר רב הונא כד אתא רבי יהושע בן לוי לטבריה, שאליה לרבי יוחנן ולריש לקיש. רבי יוחנן אמר, שחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו. וריש לקיש אמר, על ברית השבטים הקריב". מוכח מדברי רבי יוחנן שחייב אדם

11. חלק ג, חלק-יורה דעה סימן לג.

12. עם קביעה זו ניתן להתווכח, משום שלשיטת הר"ן בד"ן גואל דם, גאולת דם אינה חיוב או מצוה, אלא רשות, או יותר נכון, התורה מבינה שלא יתכן לחייב את גואל הדם על הריגת הרוצח בשוגג, משום שצערו וכעסו מעבירו על דעתו, ועל-כן, אם יהרוג הרוצח את גואל הדם, לא יהיה חייב על רציחה - הערת העורך.

13. מהדורא קמא, שאלה ריג.

14. סימן קיח.

15. בראשית-רבה פרשה צד.

בכבוד סבו, שהרי אם לא נאמר כן, לא שייך לומר "חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו".

ב'שתי-הלחם' מוסברים דברי רבי יוחנן, וטוען שבמקום שהמלה "אביו" מופיעה לאחר השם, הרי שבאה למעט כל אחד אחר. כגון: "וירא עשו כי רעות בנות כנען בעיני יצחק אביו"¹⁶, בא למעט את רבקה, משום שעשו נמנע מלישא מבנות כנען רק מפני שהיו רעות בעיני יצחק ולא מפני שהיו רעות בעיני רבקה. ואם כתוב "אביו יצחק", זה אומר שיש עוד אב. ובמקרה שלנו זהו אברהם, כלומר, הסבא. בדעת המהרי"ק נאמר שסבר כדעות החלוקות על רבי יוחנן.

אבי אמו

המדרש אמנם מדבר באבי האב ואין התייחסות לאבי האם. גם בשולחן-ערוך מזכיר הרמ"א "אבי אביו", ולא מזכיר אבי אמו. ונשאלת השאלה מה הדין לגבי אבי אמו? האם גם בו יש חיוב כיבוד?

לעיל הבאנו, שלטוב-טעם-ודעת' ישנה דחיה נוספת לראיה ממסכת מכות, שה'מנחת-אלעזר' לא כתב, והיא, שכשמת האב אין חובה לכבד את הסב. ויתכן לומר שלא כתבה, משום שסובר שכיבוד הסב אינו נובע מחובת כיבוד האב, אלא הוא חיוב עצמאי, ולכן, אף שמת האב, לא בטל חיוב הכיבוד כלפי הסב. לעומתו, ה'טוב-טעם-ודעת' סובר שחיוב כיבוד סבא הוא מדרבנן, ונובע מכח האבא. ולכן, אם מת האבא, בטל חיוב הכבוד. ה'מנחת-אלעזר' סובר שהחיוב מדאורייתא, משום שזה נלמד בקל-וחומר, אם הבן חייב בכבוד אביו ואביו חייב בכבוד סבו, קל-וחומר שחייב הנכד בכבוד סבו. אלא שלפי זה קשה - שצריך להיות כבוד הסב יותר מכבוד האבא? לפיכך מיעטה התורה מהפסוק "ויזבח זבחים...", שגדול כיבוד האב יותר מכיבוד הסב. ומאחר והלימוד הוא בקל-וחומר, שזהו אחד מייג מידות שהתורה נדרשת בהם, אם כן, החיוב הוא מדאורייתא. אבל קל-וחומר זה לא נאמר לגבי אשה, כי בזמן שהיא נשואה, רשות אחרים עליה, ואינה צריכה לכבד את הוריה. ולכן על בן הבת אין חיוב לכבד אבי אמו.

לעומתו, סובר ה'טוב-טעם-ודעת' שאמנם ישנה סברא לחלק בין אבי האב לאבי האם, שהרי קיימא לן שיחוס הולך אחר האב ולא אחר האם, אבל זה לדעתו אינו נכון, כי כיבוד אינו תלוי בהכרח ביחוס. ולכן סובר שחייב אף בן הבת לכבד את סבו. ומביא ראיה לדבר מכך שלבן אומר

16. בראשית כח ; ח.

ליעקב "הבנות בנותי והבנים בניי"¹⁷, ושם הכוונה לבני בנותיו. אם כן, רואים שגם בני הבנות נקראים בני הסב ויחוייבו בכבודו.

אמנם ביבמות¹⁸ דוחה הגמרא לימוד זה. שהרי לבן גם אומר "והצאן צאני", ואי-אפשר לומר שבני צאנו הם צאנו. ולכן כוונת כל הפסוק היא, כל שקנית, ממני הוא. אולם יונתן בן עזיאל תירגם "בנתא די נסיבת לנשין ברתיי הינין ובניא דילידן הי כבני חשיבן וענא מן עניי הווי". כלומר, הבנות שנשאת לנשים הן בנותיי והבנים שילדו חשובים כבניי, וצאנך בא מצאני. רואים אם כן שבני הבנות חשובים כבנותיו של אדם, וכדברי ה'טוב-טעם-ודעת'.

ספר 'חרדים'¹⁹ כותב בשם 'מנורת-המאור'²⁰, שאבי האב ואבי האם נכללים בחיוב הכבוד מהמילה "אביך", ואם האב ואם האם נכללים בחיוב הכבוד מהמילה "אימך", וחיובם לפי זה מדאורייתא. וטעמא דכולהו, דבני בנים הרי הם כבנים, אלא שחייב בכבוד הוריו יותר ממה שחייב בכבוד סבותיו. רואים מדבריו, שיש חיוב כיבוד גם לאבי האם. לעומתו, מסביר הגר"א בביאוריו²¹ לשולחן-ערוך בדעת הרמ"א, שנראה לו שבכבוד אבי אמו פטור הנכד.

ב'שדי-חמד'²² הביא את דברי ספר 'חרדים' וכן את דברי רבנו יונה, שחיוב הכבוד הוא מדאורייתא. אך הוא סובר שאין חיוב לבן הבת בכבוד סבו, מאחר ואף אמו, כל זמן היותה בבית בעלה אינה מכבדת את הוריה, ואם כן, ישנה סברא לומר שבנה לא יתחייב בכבוד הוריה.

בשו"ת המהרש"ג²³ שואל: מדוע בחיי האב והאם לא חייב בכבוד הוריהם יותר מכיבודם, שהרי גם הם חייבים בכבוד הוריהם? ועונה המהרש"ג, שכל מה שאומרים שאתה והוא חייבים בכבודם זה בדאורייתא, כלומר כשהחיוב לשניהם הוא מדאורייתא, כגון: כיון שיש חיוב כיבוד לאבא ולאמא ויש חיוב כיבוד של אשה כלפי בעלה, אנו אומרים שכיבוד האב קודם לכיבוד האם. אבל כיבוד סבא הוא מדרבנן, שהרי לא מציינו חיוב בתורה לדבר זה, ולכן לא נאמר, שאתה והוא חייבים בכבודם. ואין לומר שמצד בני בנים הרי הם כבנים יש חיוב מהתורה, כי

17. בראשית לא ; מג.

18. דף סב.

19. מצוות-עשה מן התורה "התלויות בפה, בקנה, ואפשר לקיימן בכל יום", פתק ד, סעיפים ג-ו.

20. נתיב יד.

21. סימן רמ סעיף כד.

22. שדי-חמד כללים, מערכת כ כלל קכא.

23. יורה-דעה סימן ה.

אלו דברי אגדה ואי-אפשר ללמוד מאגדה חיוב דאורייתא, והוכחה לכך היא, שאין אדם נוהג אבלות על סבו. אם כן ברור שאין בכחה של מימרא זו ללמד הלכה. לכאורה נראה לפי זה, שאין חיוב כלל לכבד סבא, וכן נראה ממסכת מכות²⁴. ואפילו לרמ"א, שמחייב כיבוד סבא מהמדרש בפרשת ויגש אינו מחייב מהתורה, ולכן גם אי-אפשר לומר סברא 'שאתה ואני חייבים בכבודם'.

יש לדון בשאלה - האם אשה נשואה פטורה לגמרי מכבוד הוריה או שרשות בעלה עליה וחייבת בכבודו קודם לכבוד הוריה, דבר זה נתון במחלוקת ראשונים: התוספות²⁵ אומרים שאשה נשואה חייבת בכבוד הוריה, אך מצויה אצל בעלה ולא אצלם. הריטב"א והמאירי²⁶ אומרים שאשה פטורה מכיבוד בזמן הנשואין, ולאחר הגרושין חוזרת לחיובה הראשון. הרמב"ם²⁷, הטור²⁸, והשולחן-ערוך²⁹, חולקים אף הם במחלוקת זו. הרמב"ם והטור, פוסקים שאשה חייבת בכיבוד, אך משום רשות בעלה הקודם להוריה לענין כיבוד, אינה צריכה לכבדם. לעומתם פוסק השולחן-ערוך שאשה פטורה לגמרי מכיבוד.

לכן נראה, שהאחרונים שחלקו בדין כיבוד אבי האם חלקו במחלוקת הראשונים האלו. אך גם לאחרונים שפסקו שאין חובה לכבד את אבי האם, דין זה קיים רק כשהאם נשואה, אבל אם נתגרשה או נתאלמנה, חייבים בכבוד הסב, מאחר וגם האם חוזרת לחיובה הראשון.

ראינו עד כאן מחלוקת בין האחרונים, האם חיוב הכבוד לסב הוא מדאורייתא, כלומר, חיוב עצמאי בלא קשר לאב, כמו שסוברים ספר 'חרדים', 'שדי-חמד' ו'מנחת-אלעזר', או שהחיוב מדרבנן, שחיוב הכבוד לסב תלוי בחובת הכבוד לאב, כמו שסוברים 'טוב-טעם-ודעת' והמהרש"ג, וכן מחלוקת האם החיוב כולל את הורי האם, כמו שסוברים ספר 'חרדים', 'טוב-טעם-ודעת' והמהרש"ג. או שהחיוב אינו כולל את הורי האם, כמו שסוברים הגר"א, 'שדי-חמד' ו'מנחת-אלעזר', שמחלוקת זו תלויה במחלוקת מדוע אשה נשואה פטורה מכיבוד הוריה.

24. דף יב, ורש"י שם.

25. קידושין דף ל:

26. שם.

27. הלכות ממרים פרק ו הלכה ו.

28. יורה-דעה סימן רמ.

29. הלכה כב.

הרמב"ם לא כתב בפרוש מה דעתו בענין כיבוד סב וסבתא. אבל בהלכות ממרים³⁰ כתב הרמב"ם: "המקלל אבי אביו ואבי אמו הרי זה כמקלל אחד משאר הקהל". ואומר על כך ה'כסף-משנה', שראיית הרמב"ם מהגמרא במסכת מכות³¹ ובפירוש רש"י שם. רואים, אנו אם כן, ש'הכסף-משנה' הבין שלדעת הרמב"ם אין חיוב לכבד את הסבא. אבל האחרונים תמהו על דבריו ומסבירים, שבאמת הרמב"ם סובר שיש חיוב לכבד הסבא, אבל לגבי קללה יש מיעוט מיוחד, המחייב רק על קללת הורים, שכתוב "כי איש איש אשר יקלל את אביו ואת אמו. אביו ואמו קילל דמיו בו"³², כלומר, דוקא את אביו ואמו, ולא אנשים אחרים.

השולחן-ערוך לא התייחס לדין שהביא הרמ"א בקשר לכיבוד סבא. בשו"ת 'יחווה-דעת'³³ מביא מחלוקת פוסקים, האם כשמרן אינו מביע דעתו לגבי דין המובא ברמ"א, האם על הנוהגים כמרן, לקבל את דין הרמ"א, או שהוא כמו כל פוסק אחר, בלא חשיבות מיוחדת. בספר 'משכנות-הרועים' וכן הגאון ר' יצחק בן ואליד, בשו"ת 'ויאמר-יצחק', ועוד פוסקים מרבני תוניס וצפון אפריקה כתבו, שכאשר מרן לא התייחס לענין מקבלים דין הרמ"א. לעומתם, הגאון ר' כלפון משה הכהן בספרו 'הלכה-למשה', מביא דברי מהרי"ט האומר, שאם הש"ך והט"ז חולקים על הרמ"א, לא נקטינן כוותיה דהרמ"א. ומוסיף, וכל-שכן לדידן בני ספרד, שלא פוסקים כמוהו. רואים בפרוש מר' כלפון, שהנוהגים כמרן לא פוסקים כהרמ"א, אלא הוא דעה נוספת. וביחווה-דעת פוסק, שאנו לא קיבלנו הוראות הרמ"א כפוסקים, אלא דין הוראות הרמ"א כהוראת אחד מן הפוסקים. ולכן פוסק ה'יחווה-דעת'³⁴ לגבי כיבוד סבא וסבתא שחייב לכבדם, אבל רק לגבי קימה והידור, ואין חובה לגבי שאר הדברים. ה'בן-איש-חי'³⁵ פוסק, שחייב בכיבוד אם אביו ואבי אביו ואבי אמו. ולכאורה כוונתו לומר שהחיוב לכל דבר. ראוי לציין שה'בן-איש-חי' לא כתב "אם אמו", אבל לכאורה אין סברא לחלק. הרב בן ציון אבא שאול³⁶ פוסק שחייב אדם בכבוד סבו וסבתו, בין מצד האב בין מצד האם, וגם לאחר מיתת הוריו. וחייבים בזה גם הנוהגים כמרן, שלא תמיד אומרים שאין פוסקים כרמ"א, וכאן הוא מן המקומות

30. פרק ה הלכה ג.

31. דף יב.

32. ויקרא כ ; ט.

33. חלק ה כללי מרן השולחן-ערוך אות ו.

34. הלכות כיבוד אב ואם [על פי פסקי בעל היחווה-דעת].

35. שנה שניה, פרשת שופטים.

36. ספר כבוד הורים, מאת הרב משה א. פניר, עמוד קצט. ספר מורא הורים וכיבודם, מאת הרב

נפתלי שמואל יונה.

שפוסקים כמוהו. הרב אלישיב³⁶ פוסק שחייב אדם בכבוד סבו וסבתו, בין מצד אביו ובין מצד אמו, אף לאחר פטירת הוריו. ואולי חייב בהורי אמו רק מצד המנהג.